

Ateński miraż — rodzina de Brienne i Grecja w latach 1311–1321: z dziejów francuskiej obecności we wschodnim Śródziemnomorzu

W styczniu 1321 r.¹ król Francji Filip V Długi doprowadził do ugody między tytułarnym księciem Aten oraz hrabią Brienne i Lecce, Walterem VI, który wówczas osiągnął pełnoletniość, a jego matką Joanną de Châtillon-sur-Marne². W ten sposób dobiegł końca trwający prawie dziesięć lat okres rządów Joanny jako namiestnika (bajlifa) w Brienne i Lecce, oraz czas, kiedy to na jej barkach spoczywał główny ciężar zachowania resztek posiadłości rodowych w Grecji (Argos, Nauplion) i utrzymania praw do utraconego w 1311 r. księstwa Aten³. Jak wynika z zachowanego dokumentu króla Francji, właśnie zamorskie działania Joanny de Châtillon (a także wcześniej Waltera V, jej męża i ojca Waltera VI) spowodowały kryzys finansowy rodowych posiadłości hrabiów Brienne i powstanie zadłużenia, które stanowiło równowartość kilkuletnich dochodów z ich posiadłości we Francji (i zapewne w Italii). Pełnoletni już Walter VI zobowiązał się do spłaty kwoty 7 tys. liwrów turońskich, resztę pozostawiając po stronie zobowiązań matki. Warto bliżej przeanalizować ten przypadek, albowiem dobrze ilustruje on sytuację, w której ambicje zachowania pozycji międzynarodowej doprowadziły niemalże do finansowej ruiny rodu.

Związki hrabiów Brienne z łacińską Grecją sięgają lat trzydziestych XIII w., kiedy funkcję cesarza łacińskiego Konstantynopola sprawował Jan de Brienne

¹ Na dokumencie widnieje data: styczeń 1320 r., ale zważywszy na fakt, że w ówczesnej Francji, także w kancelarii królewskiej, stosowano kalendarz wielkanocny, według naszego kalendarza data wystawienia dokumentu to styczeń 1321 r.

² Archives Nationales de France, Paris, J 379/3. Dokument opublikowany w aneksie. Dziękuję dr. hab. S. Szymbkowskiemu prof. Uniwersytetu Gdańskiego za konsultację paleograficzną przy odczytaniu dokumentu.

³ O okolicznościach objęcia i utraty księstwa Aten przez Waltera V de Brienne: K. Polejowski, *Hrabiowie Brienne we frankijskiej Grecji: między realizacją a upadkiem rodowych ambicji (do 1311 r.)*, „Studia z Dziejów Średniowiecza”, nr 17, red. B. Możejko, M. Smoliński, S. Szymbkowski, Warszawa 2013, s. 132–139.

(1231–1237)⁴. Po jego śmierci władzę w Konstantynopolu, do upadku miasta w 1261 r., sprawował Baldwin II de Courtenay, którego żoną (i cesarową) była Maria de Brienne, córka Jana⁵. Jednak dopiero Hugon de Brienne (zm. 1296), działając z poparciem Andegawenów neapolitańskich, na trwałe związał ród ze sprawami frankijskiej Grecji. Osiągnął to poprzez dwa związki małżeńskie: najpierw z Izabelą de La Roche (ok. 1276), siostrą księcia Aten, a potem z Heleną Angeliną Komneną (1291), wdową po Wilhelmie de La Roche, księciu Aten. To małżeństwo uczyniło Hugona de Brienne bajlifem i regentem Aten na czas małoletniości Gwidona de La Roche (syn Wilhelma)⁶. Istotny dla dalszej polityki greckiej rodziny de Brienne okazał się fakt, że ze związku Hugona i Izabeli de La Roche na świat przyszedł syn Walter (V), który po bezpotomnej śmierci Gwidona w 1308 r. został wybrany na księcia Aten. Jego niespełna dwuletnie rządy zakończyły się w poniedziałek, 15 marca 1311, kiedy to armia ateńska została rozbita w starciu z Kompanią Katalońską, a sam książę zginął. Księstwo zostało zajęte przez najemników, a wdowa po Walterze V, Joanna de Châtillon, uszła z Aten zabierając ze sobą dwoje małych dzieci — Waltera (VI) i Izabelę — i znalazła opiekę na dworze króla Neapolu, Roberta Mądrego⁷. Od tego momentu zaczęły się trwające kilkadziesiąt lat zabiegi rodziny de Brienne o odzyskanie księstwa Aten. Pierwszy okres tych starań, lata 1311–1321, stał pod znakiem aktywności Joanny i działań jej ojca, Waltera de Châtillon, hrabiego Porcien i konetabla Królestwa Francji. Działania te wymagały sporych nakładów finansowych, co w konsekwencji doprowadziło do sytuacji znanej z dokumentu Filipa V ze stycznia 1321 r.

Nie ulega wątpliwości, że w pierwszym okresie starań o odzyskanie Aten, czyli bezpośrednio po marcu 1311 r., Joanna de Châtillon i jej ojciec próbowali włączyć problem ateński do planów krucjatowych papieża Klemensa V, co zakończyło się dyplomatycznym sukcesem, tym bardziej, że przygotowania do nowej krucjaty na Wschód trwały co najmniej od 1305 r. W tym czasie wschodnia część basenu Morza Śródziemnego dzieliła się na mniej więcej trzy strefy polityczne: a) obszar kontrolowany przez egipskich Mameluków (od północnej Syrii do Sahary), ale z wyłączeniem wód, kontrolowanych przez chrześcijan; b) Cypr Lusignanów i Armenia Cylicyjska — tereny pod władzą chrześcijan; c) Romania, położona między Rodos, Kretą, Konstantynopolem i adriatyckim portem Durazzo. Podział polityczny tego ostatniego obszaru był dość skomplikowany. Peloponez (Morea) i Ateny rządzone były przez Franków, Konstantynopol od 1261 r. pozostawał w rękach

⁴ O Janie de Brienne jako cesarzu łacińskiego Konstantynopola ostatnio G. Perry, *John of Brienne. King of Jerusalem, Emperor of Constantinople, c. 1175–1237*, Cambridge 2013, s. 157–187.

⁵ Z. Pentek, *Cesarstwo Łacińskie, 1204–1261. Kolonialne państwo krzyżowców czy Neobizancjum?*, Poznań 2004, s. 172–193.

⁶ K. Polejowski, op. cit., s. 121–128.

⁷ D. Jacoby, *Catalans, Turcs et Vénitiens en Romanie (1305–1332): un nouveau témoignage de Marino Sanudo Torsello*, „Studi Medievali”, 3a serie, t. XV, 1974, s. 217–230; K. Polejowski, op. cit., s. 136–139.

kach Bizantyńczyków, którzy kontrolowali sporą część północnej Grecji, ale pozostawali w konflikcie z Frankami w Grecji i Turkami w Anatolii. Z kolei Wenecja posiadała tereny na Krecie i Eubei (Negroponte) oraz Coron i Modon⁸.

Po 1291 r. papieństwo było żywotnie zainteresowane odzyskaniem Ziemi Świętej i od momentu upadku Akki stanowiło to główny element jego polityki. Wybór Bertranda de Got na papieża, jako Klemensa V (1305), był w zasadzie kompromisem różnych stronnictw wśród kardynałów, ale bez wątplenia także sukcesem monarchii francuskiej. Politykę papieską wobec wschodniego Śródziemnomorza można podzielić na doraźną, której celem było zapewnienie pomocy frankijskiej Grecji i cylicyjskiej Armenii oraz wzmocnienie ekonomicznej blokady Egiptu, a także długofalową, zmierzającą do odzyskania Ziemi Świętej przy wykorzystaniu pozycji Cypru. Klemens V musiał liczyć się także z politycznymi planami Filipa IV Pięknego, króla Francji, które nie zawsze były zgodne z linią reprezentowaną przez papieństwo. Jednakże papież mógł liczyć na stałe poparcie Karola de Valois, brata Filipa IV, który nie tracił nadziei na odzyskanie cesarstwa ze stolicą w Konstantynopolu⁹. Dlatego też w grudniu 1306 r. Klemens V wydał kilka listów, w których potwierdzał prawo Karola do prowadzenia przygotowań krucjatowych. W działania te zaangażowano także neapolitańskich Andegawenów. W 1307 r. Filip z Tarentu, senior Achai, otrzymał serię przywilejów kościelnych i finansowych w celu odzyskania terenów utraconych na rzecz Greków¹⁰. Niejako przy okazji papież ekskomunikował cesarza bizantyńskiego Andronika II¹¹. Z planów Karola de Valois nic nie wyszło, do czego przyczynił się m.in. charakter królewskiego brata, który nie przejawiał większej energii w działaniach. Wobec pasywnej postawy Karola, w 1310 r. Wenecja podpisała pokój z Andronikiem II i w ten sposób ważny sojusznik potencjalnej koalicji krucjatowej znalazł się poza nią¹². Podobnie miała się sprawa z przygotowaniem krucjatowymi Filipa z Tarentu.

Przygotowania Filipa Pięknego także okazały się bezowocne, pomimo licznych przywilejów papieskich, otrzymywanych począwszy od soboru w Vienne (1312)¹³. Ostatecznie ustalono, że ekspedycja wyruszy najpóźniej w 1319 r., a do Francji udali się nawet papiescy przedstawiciele, aby przekazać krzyż członkom rodziny królewskiej. Jednak śmierć Klemensa V w 1314 r. wstrzymała dalsze dzia-

⁸ N. Housley, *The Avignon Papacy and the Crusades, 1305–1378*, Oxford 1986, s. 9–10.

⁹ Ibidem, s. 11–12.

¹⁰ *Regestum Clementis Papae V, ex Vaticanus archetypes sanctissimi domini nostri Leonis XIII Pontificis Maximi iussu et munificentia: nunc primum editum cura et studio Monachorum Ordinis S. Benedicti [annus primus–annus nonus]*, Romae, ex Typographia Vaticana, 1885–[18]88, nr 1604, 1605. Jeszcze w 1312 r., w trakcie soboru w Vienne, Filip z Tarentu otrzymywał papieskie przywileje, mające ułatwić ekspedycję do Grecji, cf. *Caesaris Baroni Annales Ecclesiastici*, t. XXIII: 1286–1312, Bar-le-Duc 1871, s. 552–553.

¹¹ *Regestum Clementis Papae V*, nr 1759.

¹² N. Housley, op. cit., s. 13.

¹³ *Caesaris Baroni Annales Ecclesiastici*, t. XXIII, s. 553–554.

łania¹⁴. Jedynym sukcesem okazało się zorganizowanie w latach 1308–1309, wraz z joannitami, tzw. *passagium particulare* w celu wspomoczenia Armenii, ale zainteresowanie Filipa IV tą akcją było minimalne¹⁵. Jeszcze wiosną 1310 r., z inicjatywy Klemensa V, niewielka ekspedycja wyruszyła z Brindisi, a jej celem, jak się zdaje, była pomoc joannitom w ugruntowaniu ich pozycji na Rodos. Pomimo niepowodzenia generalnego planu papieża, którym było zorganizowanie dużej wyprawy zbrojnej na Wschód, była to jednak pierwsza od 1291 r. ekspedycja Zachodu do wschodniej części basenu Morza Śródziemnego¹⁶.

W momencie klęski Waltera V w starciu z Katalończykami, Joanna de Châtillon wraz z małymi dziećmi, Walterem i Izabelą, przebywała zapewne w Atenach. Zgodnie z przekazem kroniki, Katalończycy najpierw zajęli Teby, a następnie Ateny. Według niektórych źródeł część miast księstwa Aten z ochotą poddała się najeźdźcom. Jest też prawdopodobne, że jakaś część francuskich (łacińskich) mieszkańców księstwa odplynęła na wenecką Eubeę (Negroponte)¹⁷. Joanna zaś miała schronić się na Akropolu i tam przez krótki czas stawiać opór najemnikom. Z kolei według Nicefora Gregorasa Ateny zostały zajęte bez walki¹⁸. Wydaje się, że rację ma grecki dziejopis, zważywszy na fakt, że księżna nie dostała się do niewoli i odplynęła do południowej Italii. Pozostanie na Akropolu skutkowałoby przecież w momencie przybycia Katalończyków niemożnością dotarcia do portu w Pireusie. Chyba że Joanna miałaby na tyle silne wojska, by utrzymały one drogę do portu i na dodatek wynegocjowałyby dogodne warunki kapitulacji, ale nic nam o takim przebiegu wydarzeń nie wiadomo. W każdym razie księżna wraz z dziećmi opuściła Ateny i udała się do Neapolu¹⁹. Wraz ze śmiercią męża, zgodnie z postanowieniami jego testamentu i w związku z małoletniością Waltera VI, Joanna przejęła wszystkie dobra należące do rodu, w tym południowłoskie hrabstwa Lecce i Conversano, jako regentka (*baillistre*)²⁰. Jak się wydaje, po roku 1311 jedynymi

¹⁴ *Regestum Clementis Papae V*, nr 8781–8783, 8986–8987, 8964.

¹⁵ N. Housley, op. cit., s. 14–15.

¹⁶ *Ibidem*, s. 16.

¹⁷ *Diplomatari de l'Orient català (1301–1409)*, wyd. A. Rubió y Lluch, Barcelona 1947, nr 176, 268. Szerzej na ten temat także: K.M. Setton, *Catalans In Greece*, [w:] idem, *Athens in the Middle Ages*, London 1975, s. 171.

¹⁸ *Libro de los Fechos et conquistas del principado de la Morea*, wyd. A. Morel-Fatio, Geneva 1885, s. 121; *Nicephori Gregorae Byzantina historia: Graece et Latine*, cura Ludovici Schopeni, t. I, Bonnae 1829, s. 256.

¹⁹ K. Hopf, *Geschichte Griechenlands vom Beginn des Mittelalters bis auf unsere Zeit*, [w:] *Allgemeine Encyclopädie der Wissenschaften und Künste*, t. LXXXV, Leipzig 1867, s. 391–392, z powołaniem na dokumenty znajdujące się wówczas w archiwum w Neapolu.

²⁰ H. d'Arbois de Jubainville, *Voyage paléographique dans le département de l'Aube*, Paris–Troyes 1855, s. 334: *Après nous volons que nostre aimée compaigne Jehanne de Chasteilon, duchesse d'Atheinnes, comtesse de Brienne et de Liche, hait lou bail de nouz anfanz en la duché d'Atheinnes, en toute nostre terre de Puile et d'autre part qu'elle qu'ele soit.*

miastami w Grecji, które pozostały w rękach rodu, były Argos i Nauplion, którymi zarządzał wierny rodzinie de Brienne, Walter de Foucherolles²¹.

Nie wiemy, kiedy Joanna przybyła do południowej Italii, ale musiało się to stać w ciągu kilku tygodni po opuszczeniu Aten. Pierwszy znany dokument, który poświadcza jej pobyt w Neapolu pochodzi z 22 listopada 1312, kiedy to przekazała swojemu ojcu Walterowi de Châtillon, wówczas konetablowi Francji, generalne pełnomocnictwo²². Akt ten może świadczyć o problemach, przed którymi stanęła młoda wdowa. W każdym razie pierwsze podjęte przez Waltera działania były związane z dostarczeniem do Argos i Nauplion posiłków wojskowych, żywności i koni²³. Trudno dzisiaj rozstrzygnąć, czy działania te były wstępem do militarnej próby odzyskania Aten i czy w ciągu kilku późniejszych lat do takiej interwencji doszło. Źródła milczą na ten temat, a więc można sądzić, że poza doraźną pomocą dla Argos i Nauplion, Walter i Joanna ograniczyli się do akcji dyplomatycznej. Jak chce André du Chesne, a informację tę za nim powtarza też Karl Hopf, w 1312 r. Joanna de Châtillon udała się na dwór papieski do Awinionu z prośbą o pomoc²⁴. Wydaje się to bardzo prawdopodobne. Jeżeli księżna i jej ojciec liczyli na aktywną, militarną pomoc króla Roberta Mądrego, szybko musieli zdać sobie sprawę, że sytuacja w Italii wyklucza takie rozwiązanie. W 1312 r. i w latach późniejszych król Neapolu musiał stawić czoła cesarzowi Henrykowi VII i to pochłaniało wszystkie jego siły. Konflikt między Gibelinami i Gwelfami rozpałił się na nowo w całość Italii. Członkiem rodziny Andegawenów neapolitańskich,

²¹ K.M. Setton, *Catalan Domination of Athens 1311–1388*, London 1975, s. 13; K. Hopf, op. cit., s. 411. Pierwszy znany przedstawiciel tej rodziny w Grecji to Jan de Foucherolles, który miał dwóch synów: Franciszka i znanego nam już Waltera, kapitana Argos i Nauplion po 1311 r. W roku 1319 Franciszek i Walter byli adresatami listu Jana XXII. Syn Franciszka, Mikołaj de Foucherolles, przejął rodowe dziedzictwo i w roku 1347 wystąpił jako świadek testamentu Waltera VI, który sporządzono w Hesdin, cf. *Documents relatifs à Argos et à Nauplion*, [w:] *Chroniques gréco-romanes inédites ou peu connues*, wyd. K. Hopf, Berlin 1873, s. XXX. Mikołaj de Foucherolles miał trzy córki. Jedna z nich, Lisa, poślubiła Jakuba barona Tsogii i to oni przejęli Foucherolles; z małżeństwa urodził się syn, Mikołaj de Tsogia, który w 1376 r. otrzymał od Gwidona d'Enghien całość dziedzictwa swojego ojca. Druga córka, Bona, poślubiła Gwidona d'Enghien, seniora Argos i Nauplion. Ostatnia, Antonina, wyszła za Wilhelma Conte, konsula Argos i Nauplion. Rekonstrukcja genealogiczna za: A. Bon, *La Morée franque. Recherches historiques, topographiques et archéologiques sur la Principauté d'Achaïe (1205–1430)*, t. I–II, Paris 1969, s. 703 (paginacja ciągła), oraz *Documents relatifs à Argos et à Nauplion*, s. 240–242: dokument Gwidona d'Enghien z października 1376 r., wystawiony w Nauplion, w znacznej mierze pozwala odtworzyć relacje rodzinne i lenne między de Brienne i de Foucherolles od czasów Waltera V (1309).

²² *Catalogue d'actes des comtes de Brienne, 950–1356* [dalej: CAB], wyd. H. d'Arbois de Jubainville, „Bibliothèque de l'École des Chartes”, t. XXXIII, 1872, nr 200. Dokument sporządzono w obecności arcybiskupa Neapolu Humberta i notariusza Bartłomieja z Genewy.

²³ K. Hopf, op. cit., s. 411.

²⁴ A. du Chesne, *Histoire de la Maison de Chastillon sur Marne*, Paris 1621; K. Hopf, op. cit., s. 411.

który w szerszym zakresie zaangażował się w sprawy greckie był, co oczywiście, Filip z Tarentu książę Achai i suzeren księcia Aten. Napisał on list do papieża Klemensa V z prośbą o pomoc przeciwko Katalończykom, popierając tym samym wysiłki Joanny de Châtillon²⁵.

Wynikiem zabiegów Filipa z Tarentu oraz bliskich kontaktów Joanny de Châtillon i jej rodziny z papieżem były posunięcia Klemensa V podjęte już w kwietniu i maju 1312 r. Wstrząśnięty informacjami napływającymi z Grecji, mówiącymi o zniszczeniu wielu miast, splądrowaniu wsi i niegodnym traktowaniu członków francuskich rodzin w księstwie Aten przez Katalończyków, papież postanowił użyć sił joannitów w celu usunięcia najemników z bezprawnie zajętych ziem. Zwrócił się do ówczesnego wielkiego mistrza zakonu Fulka de Villaret z poleceniem przygotowania interwencji w Grecji na rzecz Filipa z Tarentu²⁶. Sam Filip w kwietniu 1312 r. otrzymał prawo zbierania funduszy na organizację wyprawy do Grecji²⁷.

W tym wypadku decyzja papieska była więc korzystna przede wszystkim dla rodziny de Brienne, albowiem w pierwszym rzędzie to Ateny miały stanowić cel ataku joannitów i działań Filipa z Tarentu. W tym samym czasie (2 maja 1312) papież napisał też do Kompanii Katalońskiej, zarzucając jej zdradę wobec Filipa oraz sprzymierzenie się z wrogami wiary katolickiej (Turkami). Informował także o poleceniach wydanych mistrzowi joannitów z Rodos²⁸. Działania Klemensa V były elementem przygotowywanej krucjaty na Wschód, w której mieli wziąć udział król Francji Filip IV Piękny, król Anglii Edward II oraz najstarszy syn Filipa, Ludwik z Nawarry. Przy okazji swoje cele mieli osiągnąć także Andegawenowie z Neapolu oraz rodzina de Brienne²⁹.

Na tle tych przygotowań zrozumiałe jest dążenie Joanny i jej ojca do zapewnienia żywności i koni dla ich zwolenników w Argos i Nauplion. Oba te miasta miały być wykorzystane jako przyczółki w nadchodzącej wyprawie zbrojnej. Już w marcu 1312 r. za zgodą Roberta Mądrego popłynęły do Grecji zwierzęta i zboże. W imieniu rodziny de Brienne flotyllą dowodził niejaki Wilhelm de Usez³⁰. Jednak

²⁵ *Regestum Clementis Papae V*, nr 7889, s. 72–73.

²⁶ *Ibidem*, nr 7891, 10166–10168; *Acta Aragonensia: Quellen zur deutschen, italienischen, französischen, spanischen, zur Kirchen- und Kulturgeschichte aus der diplomatischen Korrespondenz Jaymes II (1291–1327)*, wyd. H. F i n k e, t. II, Berlin, s.a., nr 466; S. P a u l i, *Codice diplomatico del sacro militare ordine Gerosolemitano*, t. II, Lucca 1737, s. 395; Marino Sanudo T o r s e l l o, *Istoria del regno di Romania*, [w:] *Chroniques gréco-romanes*, s. 167; K. P o l e j o w s k i, *The Hospitallers of Rhodes and Attempts to Recover the Duchy of Athens by the Counts of Brienne after 1311*, [w:] *Islands and the Military Orders, c. 1291 — c. 1798*, red. E. B u t t i g i e g, S. P h i l l i p s, Ashgate 2013, s. 139–145.

²⁷ *Regestum Clementis Papae V*, nr 7759–7765, 7893.

²⁸ *Ibidem*, nr 7890.

²⁹ O przygotowaniach do krucjaty N. H o u s l e y, op. cit., s. 9n.

³⁰ K. H o p f, op. cit., s. 411, z powołaniem na dostępne mu wówczas źródła archiwum w Neapolu;

generalna wyprawa odwlekała się, monarchowie europejscy mieli własne problemy, a sytuacja w Grecji z punktu widzenia Klemensa V była coraz gorsza. Szczególny niepokój papieża budziła nieprzewidywalna polityka zwycięskich Katalończyków wobec Kościoła i jego dostojników. W styczniu 1313 r. papież napisał list do Mikołaja, łacińskiego patriarchy Konstantynopola, potępiając tych Katalończyków, którzy zabili księcia Waltera i splądrowali dobra kościelne, a także dobra frankijskich baronów³¹. Poza tym Klemens V zezwolił biskupowi Negroponte Walterowi, związanemu ze sprawą rodziny de Brienne w Grecji, na przebywanie poza własną stolicą biskupią wobec zagrożenia ze strony Katalończyków, którzy penetrowali tereny Eubei i okoliczne wody³². Bez wątpienia listy te były wyrazem troski papieża o kondycję Kościoła łacińskiego w Grecji, ale ich praktyczny skutek był znikomy. Tym bardziej, że Kompania Katalońska natychmiast po zajęciu księstwa Aten wybrała swoim wodzem Rogera Deslaur, seniora Salony, jednego z baronów z otoczenia Gwidona II de La Roche i samego Waltera V de Brienne. W ciągu roku (1311–1312) zdołał on doprowadzić do porozumienia z królewskim domem aragońskim, który wziął najemników w opiekę, a tym samym wyprowadził Kompanię z międzynarodowej izolacji. Oficjalnym zwierzchnikiem Katalończyków został król Sycylii Fryderyk II Aragoński, a jego syn Manfred, liczący wówczas ledwie pięć lat, powołany został na tron ateński. Rzeczywiste rządy w Atenach znalazły się w rękach Berengariusza Estañol de Ampurias, wikariusza przysłanego przez Fryderyka II Aragońskiego³³. Berengariusz okazał się sprawnym politykiem, który doprowadził do pacyfikacji stosunków Kompanii Katalońskiej z większością sąsiadów, do tej pory na ogół jej wrogich.

Papież nie rezygnował jednak ze swoich planów w stosunku do Grecji. W styczniu 1314 r. ponownie napisał do patriarchy Konstantynopola, nakazując przekazanie na rzecz Waltera de Châtillon majątku po rozwiązaniu zakonie templariuszy, który rycerze–mnisi posiadali w Atenach, z ewidentnym zamiarem użycia tych dóbr przeciwko Katalończykom³⁴. W tym samym czasie papież podjął próbę zwrócenia Aragonii przeciwko Kompanii. W tym celu napisał list do króla Jakuba II Aragońskiego z informacją o zbrodniach popełnionych przez najemników w Grecji tak na osobach duchownych, jak i świeckich. Papież pisał, że Katalończycy nie poprzestali na zabiciu księcia Waltera de Brienne — który był

cf. A. Luttrell, *The Latins of Argos and Nauplia: 1311–1394*, „Papers of the British School at Rome”, t. XXXIV, 1966, s. 35.

³¹ *Regestum Clementis Papae V*, nr 9153, 10 167.

³² A. Luttrell, op. cit., s. 35.

³³ Ramon Muntaner, *Chronique d'Aragon, de Sicile et de Grèce* [dalej: Muntaner, *Chronique*], wyd. J.A.C. Buchon, [w:] *Chroniques étrangères relatives aux expéditions françaises pendant le XIIIe siècle*, Paris 1875, s. 431; *Diplomatari de l'Orient català*, nr 53; K.M. Setton, *Catalans in Greece, 1311–1380*, [w:] *A History of the Crusades*, t. III, wyd. H.W. Hazard, University of Wisconsin Press 1975, s. 172–173.

³⁴ *Regestum Clementis Papae V*, nr 10 166; A. Luttrell, op. cit., s. 35.

nie tylko obrońcą swoich poddanych, lecz także walczył przeciwko schizmatycznym Grekom — lecz także wypędził z księstwa wdowę i dzieci zabitych rycerzy, w tym szlachetną Joannę de Châtillon, a sami oddali się płądrowaniu. Papież apelował do Jakuba II, jako suzerena Katalończyków w Grecji, aby usunął ich z terenu księstwa ateńskiego i przywrócił je prawowitemu dziedzicowi³⁵. Stanowisko króla Aragonii było łatwe do przewidzenia. Poinformował on papieża, że nie ma żadnej władzy nad Kompanią (co w 1314 r. nie było do końca prawdą), gdyż zerwała ona z nim wszelkie związki lenne. Dodał jednakże, że Kompania zasłużyła na swoje zwycięstwo, a Walter poniósł śmierć zdradzając swoich sojuszników. Poza tym, jak stwierdził, papież powinien wykorzystać fakt, że najemnicy to katolicy, którzy mogliby z powodzeniem walczyć przeciwko Grekom³⁶. Warto zwrócić uwagę, że Klemens V nie skierował podobnego listu do Fryderyka II, władcy Sycylii, przewidując zapewne bezcelowość takiego zabiegu, zważywszy na fakt, że Aragończycy z Sycylii byli zdecydowanymi przeciwnikami Andegawenów z Neapolu, pomimo obowiązującego pokoju z Caltabelotta (1302). Zresztą Kościół na Sycylii był także w pełni podporządkowany Fryderykowi II, a więc i tutaj wpływy papieża były znikome³⁷.

W każdym razie między 1312 a 1314 r. Joanna de Châtillon i jej ojciec uczynili wszystko, co było możliwe, aby odzyskać swe greckie dziedzictwo. Źródła milczą o ewentualnej ekspedycji do Grecji w tym czasie³⁸, ale od tego momentu Ateny stały się, obok Konstantynopola i Jerozolimy, głównym celem wysiłków krucjatowych³⁹. Z związku z młodym wiekiem Waltera VI de Brienne nic nie możemy powiedzieć o jego roli w opisanych wyżej wydarzeniach, poza tym, że musiał on być ich świadkiem.

³⁵ *Acta Aragonensia*, t. II, nr 466, s.750: *Nam inter innumerosa scelera, que in illis partibus perpetrarunt, quondam Gualterum de Brenna ducem Athenarum, qui ad defensionem dictorum fidelium tamquam Christi verus athleta et fidelis pugil ecclesie adversus Grecos scismaticos laborabat, nequiter occiderunt, filios eius pupillos et nobilem mulierem Johannam de Castellione relictam eius viduam hostiliter impugnantes, bona eorum et ecclesiarum ac personarum ecclesiasticarum multorumque aliorum fidelium illarum partiuni data in predam et diripientium spolia occuparunt ac in personas tam ecclesiasticas quam alios fideles innumeros, funestis exertis gladiis, strage data, eorum sanguinem inhumaniter effuderunt, a quibus horrendis sceleribus nondum cessant, sed clades cladibus continue hostilitatis execrandis incurisibus dicuntur continue cumulare.*

³⁶ O sprawie szerzej K.M. Setton, *Catalan Domination*, s. 25–26. Odpowiedź Jakuba II nie zachowała się, a jedyny jej ślad znajdujemy w kronice hiszpańskiej z XVII w., vide P. Abarca, *Los anales historicos de los reves de Aragon*, t. II, Salamanca 1684, s. 61.

³⁷ K. Hoppf, op. cit., s. 411.

³⁸ Niektórzy historycy, głównie dziewiętnastowieczni, na tej podstawie byli skłonni wierzyć, że ok. 1314 r. Walter poprowadził do Grecji ekspedycję, która zakończyła się niepowodzeniem, cf. F. de Sassenay, *Les Brienne de Lecce et d'Athènes*, Paris 1869, s. 185–186; J.A.C. Buchon, *Nouvelles recherches historiques sur la principauté française de Morée et de ses hautes baronnies à la suite de la quatrième croisade*, t. I, Paris 1844, s. 31.

³⁹ N. Housley, op. cit., s. 17.

Wraz ze śmiercią Klemensa V działania na rzecz rodziny de Brienne w Grecji wyraźnie osłabły, jednocześnie ustabilizowała się władza Katalończyków nad księstwem Aten, co było zasługą wspomnianego już generalnego wikariusza Berengariusza Estañol (zm. 1316) oraz jego następcy na tym stanowisku, Don Alfonsa Fadrique de Aragon (1317–1330), naturalnego syna Fryderyka II Sycylijskiego⁴⁰.

W 1314 r. przysły nadzieje na zorganizowanie wyprawy do Grecji w ramach krucjaty z udziałem Filipa IV Pięknego. Po jego śmierci Francja znalazła się w kryzysie dynastycznym, który zakończył się dopiero w 1328 r., wraz z wstąpieniem na tron Filipa VI de Valois. W okresie bezpośrednio po roku 1314 Joanna de Châtillon swoje działania związała więc z osobą nowego papieża Jana XXII i króla Neapolu Roberta Mądrego. Ten ostatni potwierdził wszelkie posiadłości i przywileje, które rodzina de Brienne posiadała w jego królestwie⁴¹. Całkowicie zaangażowany w walkę ze stronnictwem Henryka VII w Italii, nie był jednak w stanie udzielić realnej pomocy finansowo–militarnej w dziele odzyskania Aten. Od wiosny 1313 r. Robert był władcą Florencji, głównego w tym czasie bastionu antycesarskiego w północnych Włoszech.

Nowy papież Jan XXII w kwestiach dotyczących Śródziemnomorza przejął w zasadzie bez zmian politykę swego poprzednika, w tym problem odzyskania Aten przez rodzinę de Brienne. Jednak jego możliwości działania, jak się wydaje, były w tym względzie mniejsze niż Klemensa V. Również Walter de Châtillon, jako konetabl Francji, zaangażowany był w politykę flandryjską nowych królów tego kraju: Ludwika X (1314–1316) i Filipa V (1316–1322), i nie był w stanie zajmować się dłużej greckim dziedzictwem swojego wnuka. Całość spraw przejęła więc matka Waltera VI, Joanna. Jej działania w tym okresie nakierowane były na zapewnienie sobie i Walterowi przychylności papieża i Kościoła oraz utrzymanie w rękach rodu twierdz w Argos i Nauplion. W obu przypadkach zabiegi Joanny zakończyły się sukcesem, chociaż w tym ostatnim oznaczały konieczność zaangażowania znaczących środków finansowych, a tym samym nadmiernego obciążenia długami rodowych dóbr w Italii i Francji.

W październiku 1316 r. Jan XXII wydał przywilej dla duchownych, którzy odprawiali nabożeństwa w obecności księżnej Aten. Mieli oni prawo udzielać uczestnikom mszy 20 dni odpustu⁴². Możemy się domyślać, że w trakcie nabożeństw obecnych zaznajamiano z przyczynami niezwyklej łaski, której rodzina de Brienne doświadczała ze strony papieża. Nie wiemy, czy wspomniano przy tej okazji o utraconych Atenach. Poza tym papież prowadził korespondencję z rezydującym w Argos Walterem de Foucherolles, zobowiązując go do wierności prawowitemu księciu ateńskiemu⁴³.

⁴⁰ K. M. Setton, *Catalans in Greece*, s. 173.

⁴¹ K. H o p f, op. cit., s. 411, z powołaniem na dostępne autorowi źródła z archiwum w Neapolu.

⁴² CAB, nr 201.

⁴³ C. du C a n g e, *Histoire de l'empire Constantinople sous les empereurs français jusqu'à*

W 1317 r. Joanna prowadziła w dalszym ciągu zabiegi dyplomatyczne na dworze papieskim, równocześnie porządkując sprawy na terenie hrabstwa Brienne, gdzie była obecna w czerwcu i sierpniu tego roku⁴⁴. W tym samym czasie papież Jan XXII zaangażował się w szerszym zakresie w sprawy greckie, co przyniosło konkretne owoce w roku 1318. Joanna de Châtillon odebrała kolejny przywilej papieski, który zezwalał na odprawianie mszy z jej udziałem również w miejscach obłożonych interdyktem⁴⁵. Jednak kluczowym elementem planowanych działań na Bałkanach stało się uczestnictwo Wenecji, z jej flotą i zasobami finansowymi. Dlatego jeszcze w 1317 r. papież sondował możliwość zaangażowania Republiki do planowanej akcji na terenie Grecji⁴⁶. Brak zainteresowania władz weneckich planami papieża, będący wynikiem pokojowego uregulowania stosunków między Republiką św. Marka a rządzonymi przez Aragończyków Atenami, przyczynił się do klęski całego przedsięwzięcia. Akcja papieska okazała się spóźniona.

Po 15 marca 1311 Wenecja, której posiadłości sąsiadowały z księstwem Aten i obejmowały głównie wyspę Eubeę (Negroponte), należała do grupy nieprzyjaciół Kompanii Katalońskiej. Ten stan utrzymał się do roku 1315, gdy doszło do prób zbliżenia obu stron. Pierwsze kroki w tym kierunku podjęto w kwietniu tego roku, kiedy to przy okazji wyprawy władcy Majoriki Ferdynanda do Grecji (Morei), król Sycylii Fryderyk II zainicjował kontakty dyplomatyczne z władzami Wenecji, prosząc je o nawiązanie przyjacielskich stosunków⁴⁷. Jednak w tym okresie Republika miała raczej powody obawiać się agresywnie nastawionych Katalończyków, którzy w liczbie około 2 tys. mieli pojawić się w Negroponte na Eubei jako stronnicy Andrzeja Cornaro, do którego należała wyspa Carpathos oraz szóstą część Eubei, i wspomagać go w konflikcie z Bonifacym z Werony, panem trzeciej jej części oraz panem Carystus (zamek na Eubei). Przeciw Cornaro występował też wenecki bajlif w Negroponte, Michał Morosini. Cornaro sprowadził więc Katalończyków i zawarł z nimi pakt przyjaźni. Doża wenecki Jan Soranzo dostrzegał prawdopodobnie zagrożenie dla weneckiego panowania, związane z obecnością najemników na wyspie, ale nie podejmował zdecydowanych działań, czekając zapewne na dalszy rozwój wypadków⁴⁸. Kulminacja wydarzeń związanych z sytuacją w Negroponte nastąpiła wiosną 1318 r. W marcu tego roku Jan z Graviny książę Achai (poprzez

la conquête des Turcs, wyd. J.A.C. Buchon, t. II, Paris 1826, s. 152; A. Bon, op. cit., s. 703.

⁴⁴ CAB, nr 202, 203.

⁴⁵ CAB, nr 215, Awinion, 12 lipca 1318.

⁴⁶ G. G i o m o, *Regesto dei Misti del Senato Della Republica Veneto*, „Archivio Veneto”, t. XVII, 1879, nr 67, s. 136.

⁴⁷ *Diplomatari de l'Orient català*, nr 75; K.M. Setton, *Catalans in Greece*, s. 176. Wyprawa skierowana była przeciwko dziedzicze księstwa Achai, Mahaut de Hainaut. Ferdynand poniósł klęskę w starciu pod Manolada (w Elidzie), 5 lipca 1316.

⁴⁸ *Diplomatari de l'Orient català*, nr 86; J. L o e n e r t z, *Athènes et Néopatras. Regestes et notices pour servir à l'histoire des duchés catalans (1311–1394)*, „Archivum Fratrum Praedicatorum”, t. XXV, 1955, nr 5; K. H o p f, op. cit., s. 413; K.M. Setton, *Catalans in Greece*, s. 177.

małżeństwo z Mahaut de Hainaut) i jego bracia — król Neapolu Robert Mądry i Filip z Tarentu — korespondowali z Wenecją, proponując doży usunięcie najemników służących pod Don Alfonso Fadrique z Eubei. Król Robert wskazywał także, że małżeństwo Don Alfonso z Marią z Werony, córką Bonifacego, spowodowało agresywną postawę księcia Aten, który nie zawahał się spustoszyć Achai i Negroponte⁴⁹. Propozycje Neapolu nie pociągnęły za sobą konkretnych działań, albowiem Wenecja już wówczas nawiązała kontakty z królem Fryderykiem II z Sycylii, licząc na polubowne załatwienie spraw spornych⁵⁰.

Aktywizacja Papiestwa, Wenecji i Neapolu wobec sytuacji w Grecji odnowiła nadzieje Waltera de Châtillon i jego córki Joanny na interwencję w Atenach na rzecz prawie już pełnoletniego Waltera VI. W kwietniu 1318 r. wysłannicy konetabla Francji i jego córki — Jan de Vaux i Albert de Landi — pojawili się w Wenecji i poprosili o wynajęcie takiej ilości statków, jaka zapewniłaby możliwość przetransportowania do Nauplion lub do Negroponte ok. 400–500 rycerzy i ponad 1000 piechurów. Poza tym zwrócili się z prośbą o pożyczkę w wysokości 60 tys. (lub 40 tys.) florenów⁵¹. Środki te miały zostać użyte przeciwko Don Alfonso i jego Katalończykom. Odpowiedź doży była zdumiewająca. Wskazał on, że obecnie rządzący w Argos i Nauplion zwolennicy rodziny de Brienne znajdują się w sojuszu z Katalończykami, o czym poinformował go bajlif Negroponte. Tak więc, skoro rodzina de Brienne nie może liczyć na lojalność własnych poddanych, ekspedycja byłaby zmarnotrawieniem ludzi i pieniędzy⁵². Postawa Wenecji wydaje się niezrozumiała zważywszy na wciąż złe relacje dominujące w kontaktach politycznych i ekonomicznych z Atenami rządzonymi przez don Alfonso Fadrique. Przez cały rok 1318 pojawiały się kolejne świadectwa napięć między obydwoma stronami. Republika św. Marka oskarżała Katalończyków o sprzymierzanie się z Turkami i korsarskie napady na okręty weneckie, Ateny rewanżowały się zarzutami wrogich działań (chodziło prawdopodobnie o zarysowującą się możliwość sojuszu Wenecji z Neapolem), również na morzu⁵³. Jednak dążenie do zawarcia pokoju, także ze strony Wenecji, doprowadziło do podpisania traktatu 9 czerwca 1319 w Negroponte. Ze strony Aten podpis złożył Don Alfonso, reprezentujący całą Kompanię Katalońską. Wenecję reprezentował bajlif Eubei Franciszek Dandolo, a wśród obecnych feudałów z wyspy obecny był m.in. Jan de Noyers

⁴⁹ Muntaner, *Chronique*, s. 434; W. Miller, *The Latins in the Levant. A History of Frankish Greece (1204–1566)*, London 1908, s. 209.

⁵⁰ *Diplomatari de l'Orient català*, nr 89–91 (kwiecień 1318 r.), 97 (czerwiec 1318 r.); K.M. Setton, *Catalans in Greece*, s. 177–178.

⁵¹ *I libri commemoriali della Repubblica di Venezia: regesti*, t. 1, red. R. Predelli, P. Bosmin, Venezia 1876, nr 97, 98. K. Hoff, op. cit., s. 413–414 podaje kwotę 40 tys. florenów, cf. K.M. Setton, *Catalan Domination*, s. 33.

⁵² *Diplomatari de l'Orient català*, nr 93.

⁵³ *Ibidem*, nr 95, 98, 103; *Diplomatarium veneto-levantinum sive acta et diplomata res venetas graecas atque levantis illustrantia a. 1300–1350*, Venetis sumptibus societatis 1880, nr 64, 65.

(de Maisy), jeden z uczestników bitwy z 15 marca 1311⁵⁴. Podpisanie porozumienia między Wenecją a Atenami, najpierw na sześć miesięcy, potem systematycznie przedłużanego, było poważnym ciosem dla sprawy rodziny de Brienne w Grecji. Od tego momentu organizacja wyprawy zbrojnej bez znaczącego wsparcia militarnego i finansowego króla Neapolu była jeszcze trudniejsza do przeprowadzenia. Przychylność papieska, chociaż wymierna, okazała się niewystarczająca.

Joannie de Châtillon pozostały jedynie działania dyplomatyczne w celu zachowania przychylności Papiestwa. Mogło to być w przyszłości kapitałem, który rzeczywiście został spożytkowany, gdy doszło do inwazji Waltera VI na Grecję w latach 1331–1332. Tuż po zawarciu pokoju wenecko–ateńskiego papież Jan XXII, przewidując być może negatywny wpływ tego wydarzenia na postawę rządzących w Argos i Nauplion zwolenników rodziny de Brienne, wystosował list do Waltera de Foucherolles, hierarchii kościelnej Argolidy i wszystkich wiernych diecezji, zobowiązując ich do dochowania lojalności legalnemu księciu Aten Walterowi VI i jego matce⁵⁵. De Foucherolles pozostali wierni rodzinie książęcej, za co w stosownym czasie wynagrodzono ich wejściem w koligacje rodzinne z rodziną de Brienne.

Wszystko wskazuje na to, że na początku 1321 r. szanse na odzyskanie Aten przez Joannę de Châtillon były czysto iluzoryczne tym bardziej, że jej syn osiągnął pełnoletniość (skończył szesnaście lat) i zgodnie z prawem feudalnym obowiązującym w Szampanii mógł objąć ojcowski spadek. Pierwsze jego decyzje związane były z uregulowaniem spraw finansowych — głównie długów — które odziedziczył po dziesięciu latach greckich zabiegów matki i dziada. Zapewne jeszcze w 1320 r. wytoczył przed sądem królewskim matce proces, zakończony wyrokiem polubownym w styczniu następnego roku. Od tego momentu tytularny książę Aten samodzielnie prowadził politykę grecką⁵⁶.

ANEKS

Tytuł dokumentu

Oryginał: Archives Nationales de France (Paris), J 379/3

Kopia: Archives Nationales de France (Paris), J 379/1

Druk (fragment): A. du Chesne, *Histoire de la Maison de Chastillon sur Marne*, Paris 1621, s. 212–213

⁵⁴ *Diplomatari de l'Orient català*, nr 109; dokładną analizę warunków pokoju przeprowadził K.M. Setton, *Catalans in Greece*, s. 179–180.

⁵⁵ *Diplomatari de l'Orient català*, nr 110; A. Luttrell, op. cit., s. 35.

⁵⁶ A. du Chesne, op. cit., s. 353.

Regest: *Catalogue d'actes des comtes de Brienne, 950–1356*, wyd. H. d'Arbois de Jubainville, „Bibliothèque de l'École des Chartes”, t. XXXIII, 1872, nr 216

Paryż, styczeń 1321

Król Francji Filip V Długi potwierdza warunki porozumienia między Joanną de Châtillon-sur-Marne, księżną Aten, hrabiną Brienne i Lecce oraz jej synem Walterem VI. Walter zobowiązuje się do uregulowania zobowiązań finansowych swojej matki oraz swojego nieżyjącego ojca, które powstały w związku z koniecznością obrony rodowych posiadłości położonych za morzem. Tytułarny książę Aten i hrabia Brienne zobowiązał się do spłaty zadłużenia do wysokości 7 tys. liwrów turońskich, resztę miała spłacić Joanna. Poza tym Walter VI zobowiązał się do wydzielenia na rzecz swojej matki ziem i dochodów, które rocznie dawały sumę 600 liwrów, jako dożywotnie wiano. Z owych 600 liwrów, w razie konieczności, Joanna miała prawo sprzedać prawo do pobierania 200 liwrów. Jeżeli taka konieczność nie zaistnieje, Joanna ma prawo sprzedać prawo do pobierania 100 liwrów, a reszta dochodu będzie traktowana jako jej dożywotnie wiano. Po jej śmierci wydzielone ziemie i dochody wrócą do Waltera VI lub jego legalnych dziedziców.

Philippus Dei gracia Francie et Navarre rex. Notum facimus quod coram dilectis et fidelibus gerentibus nostris a nobis super hoc specialiter deputatis personaliter constitutis Johanna de Castellione Athenarum ducissa, Bri/enne et Lichie comitissa ex una parte et Gualtero dicti duce ducatus, comitatum comite predictorum, filio ducisse et comitisse prefate ex altera, ne inter partes easdem controversia seu dissensio orientur super eo, quod dictus dux / contra ducissam dicebat eandem, quod cum dicta ducissa habuisset ballium seu tutelam dicti ducis regimen et administrationem omnimode terre sue ipso in minore existente etate de consuetudine illarum parcium / generali dicta ducissa debebat eidem duci dimittere terram suam quittam, liberam et immunem ab omni onere debitorum ducemque predictum de omnibus debitis liberare et reddere quittum, liberum et immunem. Et propter hoc peteret dux predictus, / quod ducissa prefata sibi totam terram suam de omnibus exoneratam debitis liberaret ac eundem ducem quittum et liberum redderet de debitis quibuscunque. Dicta ducissa e contrario proponente et dicente ad premissa minime se teneri ex eo / quia propter guerras, quas habuerat in ducatu predicto eandem oportuerat magna et plurima subiisse onera expensarum pro predicti defensione ducatus plures rationes alias super hoc allegando et insuper proponendo, quod de/functus quondam maritus eiusdem pater Gualteri predicti vendiderat de propria hereditate dicte ducisse sexcentas libras annui et perpetui redditus, quas idem defunctus eidem restituere promiserat et in locis competen/tibus assignare et propter hoc peteret sibi a duce predicto dictas sexcentas libras annui redditus assignari de consilio et consensu plurium et maiorum utriusque partis communium amicorum fuit inter partes easdem volentes / expresse consencientes et sollemniter stipulan-

tes super premissis in modum, qui sequitur amicabiliter ordinatum. Videlicet quod dictus dux solvet omnia debita, que debentur a ducissa predicta et a predicto debebantur defuncto tempore, quo vine/batur ultra mare suis creditoribus quibuscunque et specialiter et nominatim omnia debita **ultra mare** [razura — KP] per dictum defunctum et ducissam predictam pro dicti deffensione ducatus et ultra usque ad summam septem millium / librarum Turonensium de debitis citra mare et de hiis promisit dictus dux dictam ducissam exonerare quittam reddere liberam et immunem. Ducissa vero predicta omnia cetera debita, que citra mare debentur ab ea et a dicto / debebantur defuncto promisit se integraliter soluturam ac ducem eundem super hiis servare indempnem. Dux vero predictus promisit ducisse predictae, quod eidem dictas sexcentas libras annui et perpetui redditus in co/mitatu Brienne in locis competentibus dicto minus dampnosis comitatu assignabit. Acto ulterius inter partes specialiter et convento quod dicte sexcente libre post ipsius obitum comisse ad ducem eundem et ad / eius heredes ex carne sua legitime procreatos integraliter revertentur. Salvo specialiter et excepto, quod ducissa predicta si eidem necessitas intolerabilis immineret, quod absit, de ducentis libris rendalibus dictarum / sexcentum librarum eas vendendo perpetuo vel ad tempus et si nulla dicte ducisse necessitas immineat de centum libris rendalibus dictarum sexcentum librarum pro sua suorumque salute parentum suam / poterit facere legando, donando vel alienando perpetuo voluntatem. Et si ducem eundem decedere contigerit sine prole ex carne sua legitime procreata dicte sexcentum libre rendales dicte ducisse et eius heredibus rema/nebunt. Que omnia et singula supradicta partes predictae gratis et sponte prout qualimbet tangit promiserunt stipulacione interveniente solemniter inviolabiliter observare integraliter facere et complete et in / contrarium non venire per se vel per alium publice vel occulte. Sub bonorum suorum omnium ypotecha renunciantes excepcioni doli mali vis metus accioni in factum de uno acto et alio stipulato beneficio restitutionis in integrum / et excepcioni cuiuscunque deceptionis levis et enormis et omnibus aliis excepcionibus, racionibus, allegacionibus, beneficiis et subvencionibus, privilegiis et statutis editis et edendis et omnibus iuribus in favorem minorum et mulierum dotis et osculi seu donacionis propter nupcias introductis et eciam inducendis et tocuis juris scripti et non scripti, auxilio canonici et civilis et omnibus aliis excepcionibus quibuscunque pro quas effectus presencium impedi/ri posset quomodolibet vel diffem juramento ab eisdem ducissa et duce pro premissis inviolabiliter observandis et de non veniendo contra prestito ad sancta Dei Evvangelia tacta corporaliter per easdem. Et ut promissa stabilia perpetuo sint et firma nostrum presentibus fecimus apponi sigillum. Actum Parisiis anno Domini millesimo trecentesimo vicesimo mense Januario.

Per dominum regem, ad relacionem vestram Thomas Fenier, approbo rasuram „ultra mare”.